E-ISSN-2584-2870 DOI: https://doi.org/10.65833/dbs.2026.016

देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham

Vol 2 Issue 2 July-Dec 2025 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

श्रीदेवीगीतायांज्ञानमीमांसा

प्रो.कुसुमडोबरियाल:
संस्कृतविभागाध्यक्षा
हेमवतीनन्दनबहुगुणागढवालविश्वविद्यालयः
बी०जी०आर० परिसर:पौडीगढवाल:,उत्तराखण्ड:
Email –kusumdobriyal62@rediffmail.com
तीजराम:वर्माशोधच्छात्र:
संस्कृतविभाग:हेमवतीनन्दनबहुगुणागढवालविश्वविद्यालय:
बी०जी०आर० परिसर:पौडीगढवाल:,उत्तराखण्ड:
Email- atirthramji@gmail.com
मोबाईलन० 9518083064

सारांशः – श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणं पुराणवाङ्मयेऽत्यन्तं महिमामये स्थाने विद्यते।शक्त्युपासका इदं पुराणम् शाक्तभागवतमपि कथयन्ति। ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वत्र भगवत्या आद्याशक्तेर्महिम्नःप्रतिपादनं क्रियते । अत्र मुख्यत्वेन परब्रह्मण:परमात्मनो मातृरूपस्य तस्य उपासनायाश्च वर्णनं प्राप्यते। संसारे सर्वेषां प्राणिनां कृते मातृभावस्य महान् महिमा वर्तते। स्वाभाविकरूपेण मानवस्याधिकं श्रद्धा मातृचरणेषु भवति यतो हि लोकस्य सर्वप्रथमं दर्शनं स मातृक्रोडे करोति तस्मान्माता सर्वेषामादिगुरुत्वेन प्रतिष्ठिता । मातुःकृपा लौकिकस्य पारलौकिकस्य च कल्याणस्य आधारस्तस्मादुक्तम् - **"मातृदेवो भव"**[1]। या भगवती महाशक्तिस्वरूपिणी तथा सम्पूर्णजगतो माता सैव सम्पूर्णलोकस्य गुरुस्वरूपा ।

मातुरस्य गुरुस्वरूपस्य दर्शनं 'श्रीदेवीगीतायां' भवति। श्रीदेवीभागवतमहापुराणस्य केचन अध्यायाः 'श्रीदेवीगीता' इति नाम्ना प्रसिद्धम्। अस्यां गीतायां भगवती पर्वतेन्द्राय वेदान्तज्ञानमुपदिशति। अहमेव भगवती वेदान्तशास्त्रेषु ब्रह्मरूपेण कथितं मम स्वाभाविकी शक्तिः माया। माया एव प्रकृतिः,अविद्या, प्रधानमित्यादि नाम्ना व्यवह्रियते। मायाविशिष्टो ब्रह्म अव्यक्तं कथ्यते तस्मादेवाऽऽव्यक्तादाकाशादिक्रमेण सम्पूर्णसृष्टिर्जायते। जगतःकारणं अज्ञानम् । अविद्यया कामना, कामनया कर्म, कर्मणा जन्ममरणचक्रं भवति । अज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिर्भवति। निष्कामकर्मणा

1 तैत्तिरीयोपनिषद् ०१/११/०२

चितस्य मलपसार्य 'तत्त्वमसि' इत्यादीनां महावाक्यानामर्थबोधं कुर्यात्। उपाधीनां ज्ञानेन निवृत्तौ 'अहं चैतन्यमिति' बोधो भवति।

सङ्केतशब्दः - श्रीमद्देवीभागवतमहापुराणम्, ज्ञानम्, श्रीदेवीगीता, तत्त्वमसि, ब्रह्म, माया, प्रकृतिः, अज्ञानम्, आत्मा।

प्रस्तावना –इदंविश्वंशक्त्याएवक्रियाशीलमस्ति।शक्तिंविनामनुष्याआध्यात्मिकम्, आधिदैविकम्, आधिभौतिकंकिमपिकार्यंसम्पादितुंनशक्नुवन्ति।शक्तितत्त्वमेवजगतिसर्वान्सुखिनः कुर्वन्मोक्षपदंप्रापयतिदेवीरूपेणपरमतत्त्वस्यउपासनाप्राचीनकालात्प्रचलितोऽस्ति।परंब्रह्मपरमात्माएकैव।ज्ञानिनस्तंए कमेवतत्त्वंशिवं, विष्णुः, काली, दुर्गा,गणपतिरित्यादिभिर्विविधैर्नामभिर्वदन्ति।ऋग्वेदेवर्णितम्– **"एकंसद्विप्राबहुधावदन्ति।**[2]"शास्त्राणिपुनःपुर्नवदन्तिभिन्नासुदेवतासुभेददृष्टिर्नकर्त्तव्या -

योब्रह्मासहरिःप्रोक्तः, योहरिःसमहेश्वरः।

याकालीसैवकृष्णः स्यात्यःकृष्णः सैवकालिका॥

देवदेवींसमुद्दिश्यनकुर्यादन्तरंक्वचित्।

तत्तत्भेदोनमन्तव्यःशिवशक्तिमयंजगत्॥[3]

देव्याराधनायाःपरिचायकंविपुलंसाहित्यंसंस्कृतवाङ्मयेवर्तते।बहूनितन्त्रशास्त्राणिदेवीस्वरूपं, रहस्यं, महत्त्वंचप्रकटयन्ति।श्रीमद्देवीभागवतेऽपिदेव्यामहिमाआख्यानरूपेणप्रस्तुतः।आगमानांमान्यताऽस्तियदिष्टोपासनाया म्पञ्चाङ्गसाहित्यस्यपाठआवश्यकंभवति।पञ्चाङ्गसाहित्यमस्ति – कवचं, हृदयं, स्तुतिः, सहस्रनाम, गीता -

कवचंदेवतागात्रंगीतातुदेवताशिरः।

हृदयंहृदयंप्रोक्तमुखंसाहस्रकंस्मृतम्।

स्तोत्राणिदेवतापादौपञ्चाङ्गंपञ्चभिःस्मृतम्॥[4]

स्पष्टंपञ्चाङ्गेषुगीतासर्वोच्चमस्ति।गीतांविनाउपासनायादार्शनिकंदृष्टिंनज्ञातुंशक्यते।अष्टादशसुपुराणेष्वन्यतमेश्रीमद्दे वीभागवतेसप्तमस्कन्धेएकत्रिंशत्तमे (३१) अध्यायेवर्णितं पराशक्तिर्हिमालयस्यपुत्रीरूपेणावतरणात्पूर्वम्भगवतीपर्वतेन्द्रायगूढमध्यात्मोपदेशंदत्तवती, तस्याउपदेशस्यदशस्वध्यायेषुकृतःसंग्रहःश्रीदेवीगीतानाम्नाप्रसिद्धः।एषसंग्रहएकत्रिंशत्तमादध्यायाच्चत्वारिंशत्तमपर्य न्तमस्ति।पराशक्तेरवतरणात्प्राक्हिमालयःपराशक्तिम्निवेदयतियथाकृपयाभवत्याममपुत्रीरूपेणजन्मधारणंस्वीकृतंतथैव वेदान्तशास्त्रेषुयद्भवत्याःस्वरूपंवर्णितम्तस्योपदेशंकुरु।हेपरमेश्वरि !मह्यंभक्तिपूर्वकंयोगंवेदाविरुद्धंज्ञानंचदेहियेनाहंभवत्याअवतरणयोग्योयथास्याम

इदं यथा च दत्तं मे कृपया प्रेमपूर्णया।

---

[2] ऋग्वेदः ०१/१६४/४६

[3] श्रीमद्देवीगीता उपोद्घातः पृष्ठसङ्ख्या ०६

[4] तत्रैव आमुखं पृष्ठसङ्ख्या ०२

सर्ववेदान्तसिद्धं च त्वद्रूपं ब्रूहि मे तथा ॥

योगंचभक्तिसहितंज्ञानंचश्रुतिसंमतम्।

वदस्वपरमेशानित्वमेवाहंयतोभवे:॥[5]

हिमालयस्यवचनंश्रुत्वापरब्रह्मस्वरूपिणीजगन्मातावेदेषुयदुपनिषज्ज्ञानंतमुपदिशति।

इति तस्य वचःश्रुत्वा प्रसन्नमुखपङ्कजा ।

वक्तुमारभताम्बासारहस्यंश्रुतिगूहितम्॥[6]

हेहिमालय ! सृष्टेःपूर्वंयदाकिमपिनासीत्तदाअहमासम्।ममनिजरूपमेवचित्, संवित् ,परब्रह्मइतिनामभिर्ज्ञायन्ते।ममस्वरूपंतर्कैर्नतर्क्यते।तदहंकेनापिसङ्केतेनअनिर्दिष्टः।ब्रह्माण्डेमयातुल्यंकिमपिनविद्यते। सर्वैर्दोषैर्मुक्तोऽहम्

ममब्रह्मणःस्वाभाविकशक्तिर्मायाअस्ति।मायाया: स्वरूपंनसदस्ति, नासदस्ति, नसदसदस्ति।मायाया:स्वरूपमनिर्वचनीयं, किञ्चिद्विलक्षणमेवास्ति।वेदान्तसारेऽप्युक्तम्- **"अज्ञानंतुसदसद्भ्यामनिर्वचनीयंत्रिगुणात्मकंज्ञानविरोधिभावरूपंयत्किञ्चिदितिवदन्त्यहमज्ञइत्याद्यनुभवात्।[7] " ६वेदान्तसार:**

मयाब्रह्मणासहआविष्टामायाजगतोनिमित्तकारणंभवतितथाचस्वयंमायाजगद्रूपेणपरिणतत्वात्समवायिकारणंभवति।तां मायामेवकेचनतपइतिवदन्तिकेचनजडं, केचनज्ञानं, केचनप्रधानं, केचनप्रकृतिं, केचनशक्तिं, केचनअजाम्।शैवाविमर्शइतिवदन्ति।वेदान्तिनोऽविद्याइतिप्राहुः-

अहमेवाऽऽसपूर्वंतुनान्यत्किचिन्नगाधिप।

तदात्मरूपंचित्संवित्परब्रह्मैकनामकम्॥

अप्रतर्क्यमनिर्देश्यमनौपम्यमनामयम्।

तस्यकाचित्स्वतःसिद्धाशक्तिर्मायेतिविश्रुता॥

नसतीसानाऽसतीसाचनोभयात्माविरोधतः।

एतद्विलक्षणाकाचिद्वस्तुभूताऽस्तिसर्वदा॥[8]

चैतन्यस्यसमायोगान्निमित्तत्वंचकथ्यते।

प्रपञ्चपरिणामाच्चसमवायित्वमुच्यते॥

---

[5]श्रीदेवीगीता ०१/७२,७३

[6] पूर्ववत् ०१/७४

[7] ६ वेदान्तसार:

[8]श्रीदेवीगीता ०२/०२-०४

केचित्तांतपइत्याहुस्तमःकेचिज्जडंपरे।

ज्ञानंमायांप्रधानंचप्रकृतिंशक्तिमप्यजाम्॥

विमर्शइतितांप्राहुःशैवशास्त्रविशारदाः।

अविद्यामितरेप्राहुर्वेदतत्त्वार्थचिन्तकाः॥[9]

ममालौकिकंरूपंयदामायाविशिष्टंभवतितदाअव्याकृतं, अव्यक्तमितिकथ्यते।एतदव्यक्तंसमस्तसृष्टितत्त्वानाम्कारणम्।एतस्मादव्यक्तादाकाशादिक्रमेणसर्वासृष्टिर्जायते।

एतद्धियन्मयाप्रोक्तंममरूपमलौकिकम्

अव्याकृतंतदव्यक्तंमायाशबलमित्यपि॥

प्रोच्यतेसर्वशास्त्रेषुसर्वकारणकारणम्।

तत्त्वानामादिभूतंचसच्चिदानन्दविग्रहम्॥[10]

याअव्यक्ताप्रकृतिर्विद्यतेसाद्विविधा - माया, अविद्याच।

माया – एषासत्त्वगुणात्मिका।एषाब्रह्मण्याश्रिताभवतिपरन्तुब्रह्माणंतिरोहितंनकरोतितस्मादीश्वरोजानातियद्अहंमायाश्रयोब्रह्मास्मि।श्रीमद्भगवद्गीतायामपिकथितम् –

दैवीह्येषागुणमयीममयादुरत्यया।[11]

अविद्या – अविद्यात्रिगुणात्मिकाभवति।एषापिचैतन्यमाश्रित्यभवतितथाचचैतन्यंतिरोहितंकरोतितस्माद्जीवःनजानातियदहंमायाश्रयोब्रह्मास्मि।

ईश्वरः- मायाविशिष्टंब्रह्मईश्वरइतिकथ्यते।सईश्वर: सर्वंजानाति,सर्वंकरोति, सईश्वरसर्वेषामुपर्यनुग्रहंकरोति।अध्यासवशात्ईश्वरस्यस्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणिभवन्ति।देहेनसहअध्यासात्त्रीणिनामानिभवन्ति।कारणदेहिनःईश्वरस्यईशइति, सूक्ष्मदेहिनईश्वरस्यसूत्रात्माइति, स्थूलदेहिनईश्वरस्यविराडिति।

जीवः– अविद्याविशिष्टंचैतन्यंजीवइतिकथ्यते।जीवोऽल्पज्ञः।जीव:सर्वदु:खानामाश्रयोभवति।अध्यासाद्जीवस्यापिदेहत्रयंभवति – कारणदेहं, सूक्ष्मदेहं, स्थूलदेहञ्च।भिन्नशरीरेजीवोभिन्ननाम्नाभवति।कारणशरीरम्प्राप्तोजीवःप्राज्ञइति, सूक्ष्मशरीरंप्राप्तोजीव: तैजस्इति, स्थूलशरीरंप्राप्तोजीवोविश्वइतिकथ्यते-

[9]तत्रैव ०२/०८-१०

[10] तत्रैव ०२/ २४-२५

[11]०७ / १४ श्रीमद्भगवद्गीता

तत्रयाप्रकृतिःप्रोक्तासाराजन्द्विविधास्मृता।

सत्त्वात्मिकातुमायास्यादविद्यागुणगुणमिश्रिता।

स्वाश्रयंयातुसंरक्षेत्सामायेतिनिगद्यते॥

तस्यांयत्प्रतिबिम्बंस्याद्बिम्बभूतस्यचेशितुः।

सईश्वरःसमाख्यातःस्वाश्रयज्ञानवान्परः॥

सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वानुग्रहकारकः।

अविद्यायां तु यत् किंचित्प्रतिबिम्बं नगाधिप॥[12]

तदेवजीवसंज्ञंस्यात्सर्वदुःखाश्रयंपुनः।

द्वयोरपीहसंप्रोक्तंदेहत्रयमविद्यया॥

देहत्रयाभिमानाच्चाप्यभून्नामत्रयंपुनः।

प्राज्ञस्तुकारणात्मास्यात्सूक्ष्मदेहीतुतैजसः॥

स्थूलदेहीतुविश्वाख्यस्त्रिविधःपरिकीर्तितः।

एवमीशोपिसंप्रोक्तईशसूत्रविराट्पदैः॥[13]

देवीवदतियामायापूर्वमुक्तासापरमार्थदृष्ट्यानास्तिकेवलंएकमेवाहस्मि।जगतियत्किंचिदस्तितद्सर्वमहमेव।एत देवोपनिषद्यपिकथितम्-**“सर्वंखल्विदंब्रह्म”**[14]

मन्मायाशक्तिसंक्लृप्तंजगत्सर्वंचराचरम्।

सापिमत्तःपृथङ्मायानास्त्येवपरमार्थतः॥[15]

अधुनादेवीज्ञानमार्गविशेषरूपेणप्रतिपादयति।देवीकथयतिराजन् ! चैतन्यंदेहाद्युपाधिसंयोगात्कर्त्ता,भोक्ताभवतिदेहंप्राप्यजीवोविविधंकर्मकरोति।तेनकर्मणापुण्यंपापंचभवति।पुण्यंपापंच भोक्तुंनानायोनी: प्राप्नुवन्तियोनिम्प्राप्यपुन:सुखदुःखेअनुभवन्ति।एवंपुनरपिजननंपुनरपिमरणंभवति।

अस्यसंसारस्यमूलकारणंअज्ञानमेवास्ति।रामचरितमानसेऽपिजन्ममरणकर्मणांसर्वेषांकारणंमोहोऽर्थादज्ञानमेवकथितम् –

जनमु मरनु जँह लगि जग जालू। संपति विपति करम अरु कालू ॥

देखिअसुनिअगुनिअमनमाहीं।मोहमूलपरमारथनाहीं॥[16]

---

[12]श्रीदेवीगीता ०२/४२-४५

[13] तत्रैव ०२/४६-४८

[14]छां.उ. ०३/१४/०१

[15] श्रीदेवीगीता ०३/०१

अज्ञानेनकामनाभवतिकामनयाकर्मभवति।अतोमुमुक्षुःसततमज्ञाननिवृत्त्यर्थंप्रयत्नंकुर्यात्।अज्ञाननाशनेनैवजीवनंसफलं भवति–

क्रिया:करोति विविधा धर्माधर्मैकहेतवः ।

नानायोनीस्ततःप्राप्य सुखदुःखैश्च युज्यते॥[17]

घटीयंत्रवदेतस्यनविरामः कदापिहि।

अज्ञानमेवमूलंस्यात्ततःकामःक्रियास्ततः॥

तस्मादज्ञाननाशाययतेतनियतंनरः।

एतद्धिजन्मसाफल्यंयदज्ञानस्यनाशनम्॥[18]

किंअज्ञानस्यनाशःकर्मणानभवतिउपासनयावा ? अस्यप्रश्नस्यउत्तरेदेवीकथयति – कर्मणाअज्ञानस्यनाशोनभवतिनोपासनयायतोहिअज्ञानेनसहअनयोर्विरोधोनास्तितस्माद्सदाज्ञानप्राप्त्यर्थंप्रयतेत।किंत र्हिकर्मनकुर्यात्?

देवीकथयतिएवंनास्तियत्कर्मनकुर्यात्।शास्त्रविहितंवर्णाश्रमानुसारिकर्मतुकर्त्तव्यमेवपरमेतद्ध्यातव्यंमुक्तिस्तुज्ञानादेवभ वतिनकर्मणः।

न कर्म तज्जं नोपास्तिर्विरोधाभावतो गिरे ।

प्रत्युताशाज्ञाननाशेकर्मणानैवभाव्यताम्॥[19]

तस्मात्सर्वप्रयत्नेनज्ञानंसंपादयेन्नरः।

कुर्वन्नेवेहकर्माणीत्यतःकर्माप्यवश्यकम्॥

ज्ञानादेवहिकैवल्यमतःस्यात्तत्समुच्चयः।

सहायतांव्रजेत्कर्मज्ञानस्यहितकारिच॥[20]

ज्ञानंकथंप्राप्नुयादितिवर्णयति – निष्कामकर्मानुष्ठानेनचित्तस्यमलिनतामपवार्य, विवेकवैराग्यादिसाधनचतुष्टययुक्तःभूत्वाश्रद्धयान्वितो भक्तिपूर्वकंश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंगुरुंव्रजेत्।गुरोःप्रमादरहितंवेदान्तंश्रुत्वा‘तत्त्वमसि’ इत्यादिमहावाक्यानामर्थपूर्वकंविचारंकुर्यात्।महावाक्येनैवजीवब्रह्मणोरैक्यस्यप्रामाणिकंबोधोभवतितस्माद्अर्थपूर्वकं महावाक्यंजानीयात्।

---

[16] श्रीरामचरितमानसम्अयोध्याकाण्डं ०३/९१

[17]श्रीदेवीगीता ०४/०४

[18] तत्रैव ०४/०६,०७

[19] तत्रैव ०४/०९

[20] तत्रैव ०४/११-१२

वाक्यार्थबोधेपदार्थावबोध: कारणंभवतितस्माद्सर्वप्रथमंमहावाक्यस्यपदानांपृथक् -पृथगर्थंजानीयाद्

'तत्त्वमसि' अस्मिन्महावाक्येत्रीणिपदानिसन्ति ,तदितिप्रथमं,त्वमितिद्वितीयम् , असिइतितृतीयंपदम्।तेषुतत्पदस्यवाच्यार्थोऽहंचिन्मात्रं,भगवतीदेवीपरमेश्वरीअस्मि।त्वम्पदस्यवाच्यार्थोजीव:, असिइतिपदेनद्वयोरेकताप्रतिपाद्यतेपरन्तुतत्त्वम्पदयोसर्वज्ञाल्पज्ञादिविरोधेनएकताग्रहणंसम्भवंनास्तिइतिकृत्वावाच्यार्थंत्यक्त्वालक्ष्यार्थोगृह्यते।तत्त्वमितिद्वयोःपदयोर्लक्ष्यार्थंशुद्धचिन्मात्रमस्ति।चिद्रूपेणद्वावेकमेवइतितयोरैक्यंज्ञात्वासोऽपि तदेवब्रह्मभवति–

शमो दमस्तितिक्षा च वैराग्यं सत्त्वसम्भवः।

तावत्पर्यन्तमेवस्युःकर्माणिनततःपरम्॥

तदन्तेचैवसंन्यस्यसंश्रयेद्गुरुमात्मवान्।

श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठंचभक्त्यानिर्व्याजयापुनः॥

वेदान्तश्रवणंकुर्यान्नित्यमेवमतन्द्रितः।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यनित्यमर्थंविचारयेत्॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यंतुजीवब्रह्मैक्यबोधकम्॥

ऐक्येज्ञातेनिर्भयस्तुमद्रूपोहिप्रजायते॥

पदार्थावगति:पूर्वंवाक्यार्थावगतिस्ततः।

तत्पदस्यचवाक्यार्थोगिरेऽहंपरिकीर्तित:॥

त्वम्पदस्यचवाच्यार्थोजीवएवनसंशयः।

उभयोरैक्यमसिनापदेनप्रोच्यतेबुधैः॥

वाच्यार्थयोर्विरुद्धत्वादैक्यंनैवघटेतह।

लक्षणाऽतःप्रकर्त्तव्यातत्त्वयोःश्रुतिसंस्थयोः॥

चिन्मात्रंतुतयोर्लक्ष्यंतयोरैक्यस्यसम्भवः।

तयोरैक्यंतथाज्ञात्वास्वाभेदेनाद्वयोभवेत्॥[21]

देवीपुनर्वदतिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधीनांज्ञानेननाशेसति "अहमात्मा" इतिबोधएवशेषोभवति।देहत्रयस्यअन्तरेपञ्चकोशाभवन्ति।पञ्चकोशस्य "नेति-नेति" इत्यादिश्रुत्यानिषेधेसतिब्रह्मानुभूतिर्भवतितदेवममवास्तविकंरूपम्।

उपाधिविलयेजातेकेवलात्माऽवशिष्यते।

देहत्रयेपञ्चकोशाअन्तस्था:सन्तिसर्वदा॥

---

[21] तत्रैव ०४/१६-२३

पञ्चकोशपरित्यागेब्रह्मपुच्छंहिलभ्यते।

नेतिनेतीत्यादिवाक्यैर्ममरूपंयदुच्यते॥[22]

वास्तविकंस्वरूपंवर्णयति –
“अयमात्माऽऽनाद्यन्तोऽस्ति।अस्यनकदाचिज्जन्मोभवतिनमृत्युः।यःकश्चिद्चिन्तयत्यहमात्मानंहन्तुंशक्नोमिअथवा यःकश्चिच्चिन्तयत्यहंहतउभौतौमूढौ” इत्थंश्रुतिवचनेनस्वस्यचयुक्त्यानिश्चित्यममाऽऽत्मरूपंनिदिध्यासेत् -

नजायतेम्रियतेतत्कदाचिन्नायंभूत्वानबभूवकश्चित्।

अजोनित्यःशाश्वतोऽयंपुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे॥

हन्ताचेन्मन्यतेहन्तुंहतश्चेन्मन्यतेहतम्।

उभौतौनविजानीतोनायंहन्तिनहन्यते॥[23]

इत्थंश्रुत्याचमत्याचनिश्चित्यात्मानमात्मना।

भावयेन्मामात्मरूपंनिदिध्यासनतोऽपिच॥[24]

अधुनादेवीध्यानविधिंवर्णयति–
ध्यानसिद्ध्यर्थंसर्वप्रथमंदेवीप्रणवस्यमंत्रस्यमन्त्रार्थस्यचप्रयोगंकृत्वातस्यत्रयाणामक्षराणांस्वस्मिन्व्यष्टिदेहेएवंभावनांकुर्यात्– हकारःस्थूलशरीरं, रेफःसूक्ष्मशरीरम्, ईकारःकारणशरीरम्, अक्षरत्रयस्यसमुच्चयोह्रींकारस्तुरीयआत्माऽस्ति।एतादृशमेवेश्वरस्यसमष्टिदेहेभावनांकुर्यात्पश्चात्समष्टिव्यष्ट्योरैक्यस्य भावनांकुर्यात्।

समाधेःप्रारम्भेएवंभावयित्वापश्चान्नेत्रेसम्मील्यमांजगदीश्वरींदेवींध्यायन्विगतकल्मषोभूत्वाएकान्तेप्राणापानौनियम्यविश्वमात्मानंहकारेरेफेविलापयेत्, तैजसंरेफमीकारेविलापयेद्, ईकारंप्राज्ञात्मानंह्रींकारेविलापयेत्।ह्रींकारेनादमयेशिखरेशब्दार्थादिद्वैतरहितमखण्डंसच्चिदानन्दंध्यायेत्।

योगवृत्तेः पुरास्वस्मिन्भावयेदक्षरत्रयम्।

देवीप्रणवसंज्ञस्यध्यानार्थंमन्त्रवाच्ययोः॥

हकारःस्थूलदेहःस्याद्रकारःसूक्ष्मदेहकः।

ईकारःकारणात्मासौह्रींकारोऽहंतुरीयकम्॥

एवंसमष्टिदेहेऽपिज्ञात्वाबीजत्रयंक्रमात्।

समष्टिव्यष्ट्योरेकत्वंभावयेन्मतिमान्नरः॥

समाधिकालात्पूर्वंतुभावयित्वैवमादृतः।

---

[22] तत्रैव ०४/३०,३१

[23] तत्रैव ०४/३२-३३

[24] तत्रैव ०४/४०

ततोध्यायन्निलीनाक्षोदेवींमांजगदीश्वरीम्॥

प्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यन्तरचारिणौ।

निवृत्तविषयाकांक्षोवीतदोषोविमत्सरः॥

भक्त्यानिर्व्याजयायुक्तोगुहायांनिःस्वनेस्थले।

हकारंविश्वमात्मानंरकारेप्रविलापयेत्॥

रकारंतैजसंदेवमीकारेप्रविलापयेत्।

ईकारंप्राज्ञमात्मानंह्रीकारेप्रविलापयेत्॥

वाच्यवाचकताहीनंद्वैतभावविवर्जितम्।

अखण्डंसच्चिदानन्दंभावयेत्तच्छिखान्तरे॥[25]

देवीवदतिराजन् ! एवंध्यानाभ्यासेसिद्धेममसाक्षात्कारोभवतिमांसाक्षात्कृत्यसाधकोमद्रूपएवभवति।

ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति।[26]

इत्थंयोगाभ्यासेनमांसाक्षात्कृत्यसाधक: कार्यसहितमज्ञानंनाशयति -

इतिध्यानेनमांराजन्साक्षात्कृत्यनरोत्तमः।

मद्रूपएवभवतिद्वयोरप्येकतायतः॥

योगयुक्त्याऽनयादृष्ट्वामामात्मानंपरात्परम्।

अज्ञानस्यसकार्यस्यतत्क्षणेनाशकोभवेत्॥[27]**४/४९-५०**

निष्कर्ष: -देवीएवपरब्रह्मस्वरूपिणी।परब्रह्मभगवत्योर्नास्तिभेदः।उपनिषदादौयंब्रह्मततत्त्वंनित्यं, शुद्धं, बुद्धम्मुक्तं, परिपूर्णं, निर्गुणं, निर्विकारं, शुद्धचैतन्यंप्राहुर्मनीषिणस्तदेवदेव्यानिजस्वरूपम्।सैवदेवीचैतन्यारूपा।देव्याःस्वरूपज्ञानेनभ्रमनिवृत्तिरविद्यानिवृत्तिर्द्वैत निवृत्तिर्भूत्वाजीवब्रह्मणोरैक्यंभवति।तत्त्वमसिमहावाक्येकथित: तत्पदार्थ:सैवचिद्रूपिणी।दृश्यमानजगतिबुद्धिः,धृतिः,स्मृतिः,श्रद्धा,मेधा,दया,लज्जा,क्षमा,कीर्तिः, शान्तीत्यादयःदेव्याएवरूपाणिसन्ति।

इयंदेवीगीताजगन्मातरंसाक्षात्कर्तुंप्रमुखंसाधनं।जगन्माताअस्मान्सन्मार्गेप्रेरयेत्।

---

[25] तत्रैव ०४/४१-४८

[26]मुण्डकोपनिषद् ०३/०२/०९

[27] श्रीदेवीगीता ०४/४९-५०

१. श्रीमद्देवीभागवतपुराणम्, खेमका राधेश्याम, प्रकाशकः गोरखपुर, गीताप्रेस, प्रकाशनवर्षं संवत् २०६७।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. श्रीमद्देवीभागवतपुराणम्, खेमका राधेश्याम, प्रकाशकः गोरखपुर, गीताप्रेस, प्रकाशनवर्षं संवत् २०६७।

२. श्रीमद्देवीगीता, गिरि ईश्वरानन्द, प्रकाशकः सन्त सरोवर आबूपर्वत, संवित्साधनायन, प्रकाशनवर्षं संवत् २०६२

३. देवीगीता एवं इष्टसाधना, शास्त्री अमरनाथ, प्रकाशकः – पटियाला अमरशक्ति प्रकाशन , वर्षं १९७०।

४.एकादशोपनिषद्सिद्धान्तालङ्कार: सत्यव्रतःप्रकाशक:, नईदिल्लीविजयकृष्णलखनपाल

५.वेदान्तसार: सदानन्द: यतिः / शास्त्रीराकेश: प्रकाशकःदिल्ली, परिमलपब्लिकेशन्सप्रकाशनवर्षं२००४

६. श्रीमद्भगवद्गीतामहर्षिवेदव्यास:, स्वामीरामदेवः, प्रकाशक:, हरिद्वारम्, दिव्यप्रकाशनम्प्रकाशनवर्षंसंवत्२०७५

७.श्रीरामचरितमानसगोस्वामीतुलसीदास:/ पोद्दारहनुमान्प्रसाद: प्रकाशक:, गोरखपुरंगीताप्रेस